

Wijsgerige ethiek

Mgr. dr. Everard de Jong

 Parthenon

STUDIA RODENSIA IX

Onder redactie van
Dr. Paul Hamans
Dr. Bernhard Hegge
Dr. Lambert Hendriks

Uitgeverij Parthenon
Postbus 22199, 1302 CD Almere
www.uitgeverijparthenon.nl

© 2018 E.J. de Jong | Uitgeverij Parthenon
Alle rechten voorbehouden.

Deze uitgave werd mede mogelijk gemaakt door de Stichting Jan Schroederfonds,
's-Hertogenbosch.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan, dient men de wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (www.reprorecht.nl). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in readers en andere compilatiewerken dient men zich tot de uitgever te wenden.

OMSLAG: Studio Jan de Boer
SERIE: Studia Rodensia, deel IX
TREFWOORDEN: filosofie, wijsgerige ethiek
NUR: 730
ISBN | EAN: 978 90 79578 207

INHOUD

1 WAT IS MORAALEN EN ETHIEK?	9
1.1 Levenskunst.....	9
1.2 Oorsprong en betekenis van de term ethiek	10
1.3 De vier dimensies van ethiek.....	11
1.4 Dit boek	14
2 DE NATUUR EN DEFINITIE VAN DE MENS. HANDELEN VOLGENS DE NATUUR EN DE REDE.....	17
2.1 Relevantie van het natuurbegrip voor de ethiek.....	17
2.2 Het begrip ‘natuur’ nader beschouwd.....	20
2.3 De definitie van de natuur van de mens en zijn wezenlijke eigenschappen	24
2.4 Problemen met het natuurbegrip toegepast op de mens	27
2.4.1 Epistemologisch.....	27
2.4.2 Één soort redelijke menselijke natuur voor iedere persoon?	33
2.4.3 De morele autonomie als natuur?	35
2.4.4 Wanneer begint de menselijke natuur?.....	35
2.4.5 ‘Nature’ en ‘nurture’.....	47
2.4.6 Natuur en cultuur	48
2.4.7 De gewonde natuur	50
2.4.8 Verandert de natuur door technisch enhancement?.....	58
2.4.9 De emotie als essentie van de menselijke natuur	69
2.4.10 De natuur als bron van normativiteit.	71
2.5 Verdere verkenning van het wezen van de mens: de emotionele en intellectuele dimensie en hun relevantie voor de ethiek	72
2.5.1 De zintuiglijke kennis en strevingen van de mens	73
2.5.2 De intellectuele kennis en streving	83
2.5.3 De electio, de keuze	87
2.5.4 Keuzevrijheid	89

Excursus:

De vrije wil in de moderne neurofysiologische onderzoeken.....	93
2.6 De vervolmaking van de natuur van de mens	97
3 HET DOEL VAN DE MENS EN DE KENNIS ERVAN	99
3.1 Ethiek is steeds teleologisch	99
3.2 Wat is een doel?	103
3.3 Doelgerichtheid in de natuur in het algemeen	104
3.4 Doelgerichtheid in de evolutietheorie	110
3.5 Hoe kent de natuur haar doel?	115
3.6 Is er een vooropgezet doel van de mens?	117
3.7 Hoe kent de mens zijn doel?	120
3.8 Het uiteindelijke doel in ons: gelukkig zijn	130
3.9 De vormen van dit gelukkig zijn	134
3.10 Het geluk van de ander? Vriendschap en politiek.	145
4 WAARDEN EN DE KENNIS ERVAN.....	149
4.1 Het bestaan van waarden	149
4.2 Pre-ethische en ethische waarden	152
4.3 Objectiviteit van waarden?	156
4.4 Kennis van bijzondere en algemene waarden.	160
4.4.1 Via de wetenschap?	162
4.4.2 Van binnenuit kennen van de waarden	163
4.4.3 Van buitenuit kennen van de waarden	168
4.4.4 De discretio	169
4.4.5 De dialoog tussen mensen	171
4.5 De ontwikkeling van het persoonlijk morele oordeel.....	172
4.6 Deugden als waarde.....	177
4.7 Hiërarchie van waarden met als hoogtepunt: sacrale waarden	185
4.8 De waardigheid van de menselijke persoon	195

5	DE NORMEN.....	211
5.1	Normativiteit van de ethiek: van “is” naar “ought”	211
5.2	Waar komt het moeten vandaan? Mogelijke oplossingen	217
5.2.1	Het recht van de sterkste.....	217
5.2.2	Sociaal contract?.....	218
5.2.3	De evolutionaire verklaring: “Alles van boven komt van beneden.”	219
5.2.4	Additionele verklaringen	229
5.2.5	De wetgever.....	232
5.3	De natuurwet en het natuurrecht	233
5.4	De Hoogste Wetgever als bron van uiteindelijke normativiteit.....	240
5.5	De subjectief combinerende instanties voor individuele imperatieven: praktische rede, synderesis en geweten	249
5.6	Synderesis.....	252
5.7	Het geweten.....	261
5.8	De ontwikkeling van het geweten.	273
5.9	Het verantwoordelijk zijn en het verantwoordelijkheidsgevoel	275
5.10	Mensenrechten.....	277
6	DE ETHIEK VAN HET CONCRETE HANDELEN.....	281
6.1	De morele handeling	281
6.1.1	Over welke handeling hebben we het? Het object van de handeling.....	282
6.1.2	Over de intentie.....	293
6.1.2	Over de intentie.....	293
6.3	Over de omstandigheden	297
6.2	Morele principes	299
6.2.1	Over het principe van de handeling met dubbel effect.	299
6.2.2	Het principe van medewerking met het kwaad van een ander	303
6.2.3	Het principe van het mindere kwaad.....	312
	Literatuur.....	320

1 Wat is moraal en ethiek?

1.1 *Levenskunst*

Het menselijk leven: het is een wonder en een uitdaging. Heb je je nooit verwonderd over de geboorte van een kind, de immensheid van het heelal of de zin van het bestaan? En over je innerlijk leven, je bewustzijn, je aanvoelen, het kunnen kennen van de wereld, je morele kompas in je geweten? Tegen de tijd dat we ons bewust kunnen verwonderen, roept dit mysterie weer nieuwe vragen op. Zo is volgens sommigen het leven en de wereld een toevallige loop van omstandigheden zonder zin of betekenis. En toch ontkent dit de beweging die in de natuur en de mens is ingeboren: het verlangen naar het volle leven, schoonheid, waarheid en goedheid. Dit roept echter direct een nieuwe vraag op. Als er een 'zin', 'richting', 'doel' of 'betekenis' in het leven is, hebben we eigenlijk de taak om te ontdekken hoe we het leven 'goed' kunnen leven. Ervan uitgaande dat het menselijk leven zin heeft, is het goed om een onderscheid te maken tussen twee niveaus. De levensvervulling bestaat enerzijds in de vervolmaking van onszelf en is heel specifiek voor ons persoonlijk. Woorden als 'vervolmaking', 'volwassen worden', 'volgroeien', 'heilig (heel) worden' wijzen op een uiteindelijk doel. Anderzijds is er een *overgankelijke* taak in relatie tot en gemeenschap met alle andere mensen. Ze heeft hier tot doel om mee te helpen de wereld te verbeteren, zodat zij tot haar uiteindelijke doelstelling komt.

In dit boek gaan we ervan uit dat het leven en de wereld zin- en betekenisvol is. En de zoektocht naar hoe we het goed kunnen, ja moeten leven, is de inhoud van dit boek. Vele mensen zijn ons voorgedaan en we bevinden ons in gezelschap van vele intelligente en nieuwsgierige mensen. Dus als je

bereid bent een groot avontuur aan te gaan? Welkom in de zoektocht naar de ‘kunst van het goede leven’!

1.2 Oorsprong en betekenis van de term ethiek

Deze kunst van het goede leven is niet gemakkelijk te leren. Het vereist een goed doel en een passende methode, een uitgewogen strategie en de juiste middelen. Die methode om jezelf te helpen “goed”, “beter” of “best” te worden heet *ethiek* of *moraal*.

[10] Enerzijds kunnen we zeggen dat deze begrippen *moraal* en *ethiek* dezelfde betekenis bezitten: de stammen *mos-* (mrv: *mores*) (Lat.) en *èthos* (Gr.)¹ duiden op de zedelijke gebruiken en gewoonten van een volk. Het woord *èthos* heeft als oorspronkelijk betekenis verblijfplaats, leger (van dieren), gewoonte, karaktertrek, en komt op haar beurt weer van het indo-europese *suedh+dhe*, dat ‘zich eigen maken’ betekent.²

Anderzijds zijn in het Nederlands de termen *moraal*, *ethiek*, *zedeleer*, etc. niet helder afgebakend. Soms gebruikt men *ethiek* meer voor de filosofische en *moraal* meer voor de theologische dimensie van de normatieve visie op ons gedrag; een andere keer is *moraal* meer op de beoordeling van de persoon gericht en de *ethiek* op die van de staat of de gemeenschap, soms juist omgekeerd.³

Vaak ook wordt *moraal* gezien als de concrete beschrijving van de vaak onbewuste en spontane intenties, gevoelens en gedragingen van mensen (de “psychologie” van het gedrag), terwijl *ethiek* de bezinning en de weten-

¹ Het woord *ethiek* gaat volgens de etymologiebank uiteindelijk terug “op het Griekse *èthiká*, substantivering (mv.) van het bn. *èthikós* ‘betreffende het karakter, zedelijk’, afleiding van het zn. *èthos* ‘gewoonte, gebruik’. Vgl. de trefwoorden ‘ethiek’ en ‘moraal’ op <http://www.etymologiebank.nl/>.

² Vgl. A. Eberle, “Zur Etymologie des Wortes Ethik”, in: *Theologische Quartalschrift* 119(1938), pp. 168vv.

³ Vgl. Jan Kerkhofs, *Het geweten. Een sociologisch-theologische studie over de ruggengraat van goed en kwaad* (Tielt: Lannoo, 2002), p. 159.

schappelijke en filosofische reflectie op (de normativiteit van) die gedragingen aanduidt. Ethiek als een kritische reflectie op de morele intuïties dus. Anderen menen dat ethiek gaat over doelen en waarden: over ‘wat goed-is’, Moraal betreft dan de normen: over ‘wat juist is en wat moet’. In het Engels komen de woorden samen, en spreekt men van *moral philosophy* als het over de filosofische ethiek gaat.

Wij zullen in dit boek de term ethiek gebruiken voor de filosofische bezinning op het goed of slecht zijn van het menselijk gedrag. De term moraal reserveren we voor een onderdeel van de theologie.

[11]

1.3 De vier dimensies van ethiek

Sommigen menen dat ethiek eigenlijk geen eigen domein kent. Dat ze zelfs zinloos is, omdat ze niets toevoegt aan de beschrijving van de werkelijkheid zoals die ervaren wordt. Anderen zijn sceptisch.⁴ De analytisch filosoof Ludwig Wittgenstein (1889-1951), bijvoorbeeld, in zijn *Tractatus logico-philosophicus* (1918)⁵ stelde:

“6.4 Alle zinnen zijn gelijkwaardig.

6.41 De zin van de wereld moet buiten haar liggen. In de wereld is alles zoals het is en gebeurt alles zoals het gebeurt; er is in haar geen waarde – en als die er was, dan zou hij geen waarde hebben. Indien er een waarde bestaat, die waarde heeft, dan moet hij buiten al het gebeuren en zo-zijn liggen. Want al het gebeuren en zo-zijn is toevallig. Wat het niet-toevallig maakt, kan niet

⁴ Vgl. J. Mackie, *Ethics. Inventing Right and Wrong* (London: Penguin, 1977).

⁵ Vertaald en van een afsluitend essay voorzien door Victor Gijssbers 30 september 2005.

(<https://web.archive.org/web/20070110095521/http://lilith.gotdns.org/~victor/writings/Tractatus.pdf>)

in de wereld liggen, want anders zou dit weer toevallig zijn. Het moet buiten de wereld liggen.

6.42 Daarom kunnen er ook geen zinnen van de ethiek zijn. Zinnen kunnen niets hogers uitdrukken.

6.421 Het is duidelijk, dat de ethiek zich niet laat uitspreken. De ethiek is transcendentiaal”.

Volgens hem kun je blijkbaar over ethiek, en over een heleboel andere dingen, helemaal niet spreken. En inderdaad stelt hij:

[12]

“7 Waarvan men niet spreken kan, daarover moet men zwijgen”.

Het eigene van ethiek ten opzichte van andere antropologische disciplines als psychologie, culturele antropologie, sociologie, en zelfs (evolutionaire) biologie en neurologie, etc. is inderdaad niet gemakkelijk bloot te leggen. We doen hier echter een serieuze poging om de wezenlijke elementen of dimensies van de ethiek toch via de taal die we spreken te destilleren. We delen op dat gebied immers ervaringen die communiceerbaar zijn.

Welke elementen zijn wezenlijk voor ethiek? Voor het goede leven? We noemen er een paar, aan de hand van grote filosofen:

Aristoteles (384-322) definieert de ethiek als de praktische kennis van het goede leven, en deed dat vanuit *het doel of de zin van de mens*: het gelukkige leven. In zekere zin doen de utilitaristen en situatie-ethici als John Stuart Mill (1806-1873) dat ook; zij zoeken immers het grootste geluk voor zoveel mogelijk mensen. Hierbij is geluk overigens niet gemakkelijk te definiëren, laat staan te meten.

Thomas van Aquino (1225-1274) legt sterk de nadruk op de *natuurwet* als basis voor ethiek en heeft, evenals Aristoteles overigens, veel aandacht voor de natuur van de mens met zijn passies.

Immanuel Kant (1724-1804) bezag ethiek met name vanuit haar plichtsaspect, haar *normativiteit*. Dit plichtsaspect, dat ook anderen als wezenlijk zien voor ethiek, komt met name naar voren in het objectieve karakter van de wet, en in de subjectieve ervaring van het *geweten*.

Max Scheler (1874-1928) zag de kern van de ethiek ontstaan in de emotionele *waarden*. Hij zette zich daarbij af tegen Kant.

Nu, mij lijkt dat we niet hoeven te kiezen. Al deze elementen zijn wezenlijk voor de ethiek. Ze horen onlosmakelijk bij elkaar. De combinatie ervan: natuur, doel, waarden en normen, lijkt zelfs onontbeerlijk voor het verstaan van het eigene van de persoonlijke⁶ ethiek. Elk van deze 4 elementen⁷ is wezenlijk onderdeel van “het goede leven”.⁸

[13]

⁶ De ethiek van de gemeenschap valt onder de filosofische politiek. Zie hiervoor bijvoorbeeld Arthur Fridolin Utz, *Sozialethik* 1. Teil: *Die Prinzipien der Gesellschaftslehre*; Idem, *Sozialethik* II. Teil: *Rechtsphilosophie* (Heidelberg: Kerle, 1963).

Voor een meer theologische kijk op de sociale dimensie van de ethiek, die overigens veel filosofische elementen bevat: de sociale leer van de R.-K. Kerk. Vgl. daarvoor: Pauselijke Raad *Iustitia et Pax*, *Compendium van de sociale leer van de Kerk* (2004) (<https://www.rkddocumenten.nl/rkddocs/index.php?mi=600&doc=769>).

⁷ Vgl. de vier soorten oorzaken van Aristoteles: materieel, formeel (interne oorzaken), werk en doel (externe oorzaken). (*Physica* II 3; *Metaphysica* V 2). Voor deze vier typen oorzaken, zie o.a.: Andrea Falcon, “Aristotle on Causality”, in: *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Spring 2015 Edition) (<https://plato.stanford.edu/archives/spr2015/entries/aristotle-causality>).

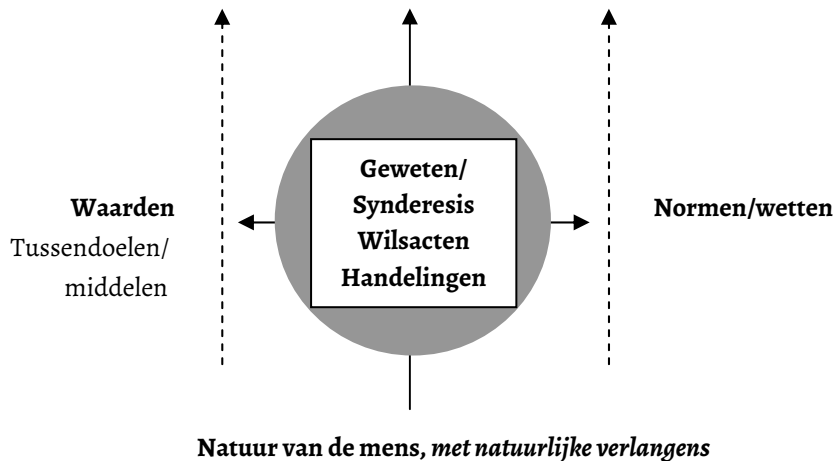
Toegepast op de ethiek, kunnen we dan stellen dat de materiele oorzaak de waarden zijn die de natuur vervolmaken, de formele oorzaak de normen zijn die het eigene van de ethiek tot uitdrukking brengen, de werkoorzaak de handelende persoon is, en het doel het einddoel van de mens is.

⁸ In hedendaagse overzichten van ethiek worden deze vier aspecten van ethiek niet vaak samen gezien. Om maar een paar voorbeelden te noemen. Martin van Hees en Marian Verkerk, noemen in het door hen geredigeerde *Het goede leven. Over oude en nieuwe waarden* (Amsterdam: Boom, 2003) van deze vier aspecten slechts normen en waarden. Govert den Hartogh, Frans Jacobs en Theo van Willigenburg, *Wijsgerige Ethiek* (Budel: Damon, 2013), vermelden wel nog de doelgerichtheid (hfdst. 6: “De

Zo kunnen we het volgende schema opstellen: vanuit zijn natuur streeft de mens naar zijn doel, waarbij de waarden helpen dat doel te bereiken en de normen het verplichtend karakter van dit streven aangeven. In de verschillende hoofdstukken van dit boek zullen we deze verschillende aspecten onder de loep nemen.⁹

Doel van mens

[14]

zin van het leven” en “Aristotelische teleologie” in hfdst. 9), maar bespreken de natuur van de mens slechts impliciet in hfdst. 3: “De morele status.” Christopher Panza en Adam Potthast, *Ethiek voor Dummies* (Amersfoort: BBCN, 2016) vergeten de doelgerichtheid van de ethiek. Paul van Tongeren, daarentegen, noemt ze alle vier in zijn “Ethische complexiteit. Over ethiek in de justitiële inrichting”, in: Theo de Wit, red., *Koorddans. Ethische vragen in justitiële inrichtingen* (Tilburg: Centrum voor Justitiepastoraat, 2016), pp. 35-47.

⁹ Deze drie “sporen omhoog”: waarden, doel(en) en normen zouden we met Jürgen Habermas overingens ook met de termen het “goede”, het “doel” en het “juiste” kunnen karakteriseren. Vgl. zijn *Justification and Application. Remarks on Discourse Ethics* (Cambridge: Cambridge UP, 1993), pp. 1-18.

1.4 *Dit boek*

Dit boek zal de vier genoemde elementen van ethiek in vier hoofdstukken verder uitwerken. In hoofdstuk 2 zullen we ingaan op de natuur van de mens. Is die anders dan die van dieren? Is hij blijvend? Kunnen we haar veranderen? Welke dimensies van de natuur van de mens zijn betrokken bij de ethische vragen? Waarom is vrijheid fundamenteel als voorwaarde voor de ethiek? Is de natuur als zodanig normatief?

In hoofdstuk 3 gaan we verder in op het doel van de mens. Ligt dat in hemzelf of buiten zich? Is het voorgegeven of kunnen en moeten we dat zelf bepalen? Wat is dat doel dan? Is het kenbaar en bereikbaar?

[15]

Hoofdstuk 4 behandelt dan de weg naar het doel: de waarden. Wat is waardevol in ons leven? Hoe kennen we de waarden? Zijn er onaantastbare waarden? In hoeverre zijn deugden van de mens te beschouwen als waardevol? Waarin bestaat de menselijke waardigheid?

En in hoofdstuk 5, over de normativiteit, willen we bezien hoe de verplichtende dimensie van de ethiek wordt gefundeerd. Wat is het eigene van een ethische verplichting en hoe kennen we die? Is er een ultieme grond aan te geven voor de normativiteit van bepaalde geboden? Hoe ervaren we de verplichting? Wat zijn de mensenrechten?

Daarnaast wordt de kern van de ethische ervaring uiteraard gevonden in de handelende persoon. In een laatste hoofdstuk zullen we dan ook stilstaan bij de filosofie van de concrete ethische handeling en haar verschillende aspecten.